

© Frits de Lange. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without explicit permission from the author.

Oud en der dagen zat (Trouw, Letter & Geest 11 oktober 2008)

Frits de Lange

'Aan geen enkele doodsoorzaak sterft een mens zachter, noch ook langzamer', schreef Seneca over de hoge ouderdom. Haal dus uit je oude dag wat er nog in zit en probeer je daar ook zo veel mogelijk in te oefenen, zo hield hij zijn filosofische tijdgenoten voor. Heel oud worden is langzaam afgebroken en uitgewoond worden. Bij de dag leven. Maar dat maakt de oude dag juist ook weer zo paradoxaal aantrekkelijk. 'Die levensfase waarin wij op onze laatste benen lopen kent haar typische genoegens,' schrijft de stoïcijn monter. Zelfs het genoeg en genoegens meer te hebben hoort daar tenslotte bij. Ook als je lichaam als een oud schip water maakt en de zeilen scheuren, kun je nog steeds koers houden en je leven zelf sturen. Dat kan nog steeds in de ouderdom, als je de laatste hand legt aan het bouwwerk van je leven. Er zijn echter wel grenzen. 'De zeer hoge ouderdom heeft maar weinig mensen aan hun einde gebracht zonder dat hij afbreuk deed aan hun waardigheid,' stelt Seneca vast. 'Als de ouderdom mij geen leven meer overlaat, maar alleen een levensbeginsel, dan zal ik uit dat verweerde en bouwvallige huis springen.'

De bejaarde Seneca zelf hield woord, enkele jaren nadat hij zijn brieven aan Lucilius schreef. Al was het niet de ouderdom zelf, maar keizer Nero die hem dwong de hand aan zichzelf te slaan.

Was hoogbejaarde zelfdoding in zijn tijd nog een filosofische puzzel voor de hoge uitzondering, voor de huidige generatie ouderen wordt de optie een moreel dilemma en een dagelijkse verzoeking. Zo uitgewoond zijn door je leeftijd, dat je er, klaar met leven, levensmoe van bent geworden – het overkomt steeds meer tachtigers en negentigers. In vroeger dagen was de levensloop wreder, bruter, korter. Hij rukte meer zuigelingen uit de wieg vandaan dan grijsaards bij het graf. De dood kwam je doorgaans eerder halen. Nu duurt dat soms zo lang, dat je kunt denken dat hij je vergeten is. Dan hoeft je geen Hugo Claus of J. J. Voskuil te heten om hem zelf de hand te willen reiken.

Voor deze steeds groter wordende groep ouderen biedt de bestaande euthanasiewetgeving onvoldoende soelaas. Voor hen is zij eigenlijk ook niet bedoeld. Bij levensbeëindiging op verzoek heeft de wetgever

een patiënt voor ogen die ondraaglijk en uitzichtloos lijdt, en die medisch gezien uitbehandeld is. De wet bedoelt de arts die dan zorgvuldig handelt, vrij te pleiten van rechtsvervolging. Hij is bedacht voor dokters, en hun zieke patiënten. Maar deze ouderen zijn geen patiënt; zij lijden aan het leven, niet aan een kwaal. Zij komen bij de dokter, omdat ze niemand anders hebben, of omdat ze denken dat hij hen fatsoenlijk de verlangde dood kan brengen. Zij zoeken de dood niet omdat hun lichaam pijn doet, maar omdat hun bestaan leeg en zinloos is geworden.

Hoe moeten we hiermee aan? Om de toenemende wens tot hulp bij zelfdoding tegemoet te komen, kunnen we proberen de bestaande euthanasiewet zo op te rekken, dat ook geestelijk lijden er onder valt en de arts ook geacht wordt existentiële nood te lenigen. Die weg is bewandeld door de arts die oud-senator Brongersma – niet ongeneeslijk ziek, maar volgens eigen zeggen lijdend ‘aan het leven’ – in april 1998 hielp te sterven. De Hoge Raad oordeelde in 2002 echter dat de wet zich niet zover laat oprekken. Levensmoeheid kan geen criterium zijn als iemand ‘geen medisch geclassificeerde somatische of psychische aandoeningen’ heeft. Een KNMG-rapport van de commissie Dijkhuis vond die interpretatie van de wet toch te strak en bepleitte in 2004 een verruiming van zijn interpretatie. De arts heeft een bijzondere, verreikende verantwoordelijkheid om de lijdende mens hulp en bijstand te verlenen. Hoe ver? De discussie daarover gaat moeizaam verder, maar zit eigenlijk op slot.

Misschien moet er een andere weg worden gevolgd, zegt nu de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE), en moet maar eerlijk worden erkend dat de huidige wet voor mensen die ‘klaar zijn met leven’ niet geschikt is. Deze mensen doen immers geen beroep op de compassie van artsen, maar willen dat hun recht op zelfbeschikking wordt erkend. Niet hun lijden is in het geding, maar hun bestaansmoeheid. En de arts wordt overvraagd, als we hem vragen hen daarvan te willen helpen verlossen. Een hulpverlener kan ook de dodelijke middelen verstrekken. De NVVE maakt zich de komende jaren, zo blijkt in een nota Perspectieven op waardig sterven uit februari 2008, sterk voor een verkenning van deze tweede weg (‘de hulpverleningsroute’), ook al zal zij blijven proberen de medische route via de bestaande wetgeving verder op te rekken.

De discussie, ooit ingezet door Drion, rechterlijk getoetst bij Brongersma, opnieuw opgenomen door Dijkhuis, krijgt daarmee een

nieuwe impuls, de medicalisering voorbij. Ethisch verschiet zij ook van kleur. Niet meer de barmhartigheid, maar de zelfbeschikking staat centraal. Het gaat, aldus de NVVE, om mensen met een voltooid leven, 'die worden geconfronteerd met een fysieke, sociale en emotionele ontluistering, die hun gevoelens van eigenwaarde zo ondermijnen, dat zij invoelbaar gaan verlangen naar de dood. Zij zijn in hun beleving te oud geworden en willen verlost worden van hun leven.' Voor deze mensen, 'voor wie de persoonlijke waardigheid onomkeerbaar verloren is gegaan en van wie het leven naar eigen beleving geheel is voltooid', bepleit de NVVE straffeloze stervenshulp. Om daarvoor wettelijk ruimte te creëren, stelt ze een uitbreiding van de zorgvuldigheidscriteria voor: naast 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden', kan nu ook het 'onomkeerbaar verlies aan persoonlijke waardigheid' een overweging zijn die iemand vrijwaart van rechtsvervolgning. Hij mag je helpen sterven, ook als hij geen dokter is.

Met het binnen brengen van het criterium van 'persoonlijke waardigheid' in de discussie over levensbeëindiging verheldert de NVVE het debat, maar maakt ze het tegelijk ook weer ondoorzichtig. Verhelderend is dat de arts nu zich weer mag concentreren op waar hij goed in is: zieke mensen beter, of als dat niet meer lukt, hun leven draaglijk maken. Hij hoeft niet hun hele bestaansproblematiek op zijn schouders te nemen. De neiging om het moderne zinverlies te medicaliseren kan zo een halt worden toegeroepen. Tegelijk verliest het gesprek door de invoering van het begrip waardigheid weer alle eenvoud die we dachten te winnen. Het haalt een prangende vraag bij een beroepsgroep, de artsen, weg (hoe ver strekt zinloos en ondraaglijk lijden?), maar legt een andere op het bordje van ons allemaal: wat is dat eigenlijk, verlies van persoonlijke waardigheid?

Het NVVE-voorstel werd na lancering meteen op haalbaarheid gewogen en te licht bevonden. Om een wettelijk criterium te handhaven moet je het kunnen toetsen en handhaven. Maar hoe toets je nu zoiets vaags, of en wanneer er sprake is van onomkeerbaar verlies van persoonlijke waardigheid bij een voltooid leven? Wat is voltooid? Wat is waardig? Was ondraaglijk lijden al zo'n subjectieve categorie, dat je er nauwelijks vat op kreeg, hier lijkt elke vorm van objectiveerbaarheid uitgesloten. Of en wanneer een leven voltooid is, gedaan is wat gedaan moest worden, alles van waarde achter iemand ligt, elke nieuwe dag een kwelling is, het bestaan als leeg en zinloos beleefd wordt – allemaal omschrijvingen uit het genoemde rapport –

het is volgens de NVVE aan mensen zelf om dat uit te maken. Totale afhankelijkheid, regieverlies, ook die worden genoemd. Daar kun je nog met anderen over steggelen. Maar gevoelens van vernedering, schaamte, ontluistering, ondermijning van eigenwaarde – het zijn en blijven gevoelens.

De kritiek dat het nieuwe criterium niet toetsbaar zou zijn *omdat* tot willekeurig subjectivisme leidt, schiet echter zijn doel voorbij. Het is immers juist de bedoeling van het criterium dat uiteindelijk niemand anders het zal toetsen dan de levensmoede oudere zelf. Niet meer de vaststelbaarheid van de mate van lijden is inzet in deze discussie, maar het ultieme recht op zelfbeschikking.

Door waardigheid zo te subjectiveren en te personaliseren, versmalt de NVVE de reikwijdte die het begrip in onze cultuur heeft. Zij komt met haar nadruk op rationele zelfsturing als kenmerkend voor menselijke waardigheid dicht in de buurt van Seneca en de Stoa. Niets lijkt dan erger dan het vooruitzicht van dementie. Ook Seneca was daar als de dood voor. Moet je, zo vroeg hij zich af, niet uit het leven stappen voordat het vermogen uitdooft om je af te vragen of het daarvoor tijd geworden is?

Maar hoe erg is dementie? Erger dan voortijdig door anderen afgeschreven en in de steek gelaten te worden?

‘Persoonlijke waardigheid’ is een complex begrip. Je kunt het ook breder lezen dan de NVVE doet. Niet alleen de Stoa, ook het vroege christendom, niet alleen de Renaissance, ook de Reformatie hebben het met betekenis verrijkt en verdiept. Behalve Seneca’s brieven aan Lucilius, ook de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan. Het is de moeite waard de geschiedenis ervan in zijn volle breedte in het debat over levensbeëindiging te betrekken. Ik doe daartoe een voorzet. Mijn conclusie is dat waardigheid niet als een persoonlijke eigenschap moet worden beschouwd, maar als een relatiegoed. Persoonlijke waardigheid realiseert zich in de erkenning door anderen. Verlies aan waardigheid kan daarom nooit alleen een subjectieve beleving zijn. Pas wie in de ogen van anderen niets meer waard is heeft zijn persoonlijke waardigheid verloren. Zo’n opvatting van waardigheid doet je misschien toch anders kijken naar de manier waarop onze samenleving met haar uitgebluste tachtigers en negentigers omgaat.

De Stoa koppelden de menselijke waardigheid aan de rede: dat wat ons onderscheidt van de dieren. In de christelijke traditie werd later

dezelfde visie gedeeld, vanuit het geloof dat mensen naar het Beeld van God geschapen zijn. Immanuel Kant gaat in dezelfde lijn voort, door menselijke waardigheid aan autonomie te verbinden: het vermogen om ons zelf de wet te stellen. Die focus op de menselijke rede maakt alle mensen gelijk en heeft daarmee een enorme democratiserende werking. We hebben er de mensenrechten aan te danken. Persoonlijke waardigheid ligt niet in macht, rijkdom, leeftijd of aanzien verscholen, maar in het vermogen om zelf over goed en kwaad te beslissen. Alle mensen delen erin en vragen daarin om respect en erkenning. Deze invulling van waardigheid is een krachtig instrument tegen elke vorm van discriminatie. We kunnen er racisme en seksisme mee bestrijden. Maar ook ageïsme: de discriminatie van mensen louter en alleen vanwege hun leeftijd.

Waarom beschouwen tachtigers en negentigers hun levens als voltooid? Waarom zijn ze klaar met leven? Misschien omdat ze geestelijk 'op' zijn, de moed, de energie of beide verloren hebben om nog iets nieuws in hun leven te beginnen. Fysiek zijn het wel overlevers, maar mentaal hebben ze alle veerkracht verloren. Geen wonder: voor het eerst in de geschiedenis moeten we het leren het massaal een eeuw lang met onszelf uit te houden. Geen wonder dat ons dat vaak niet lukt. De Franse socioloog Alain Ehrenberg spreekt over depressies als 'la fatigue d'être de soi.' Maar zijn zij die gezond gebleven zijn maar doodmoe van zichzelf nu ook 'te oud' om te leven? Dat lijkt me een heel tijd- en cultuurgebonden oordeel. De gemiddelde levensverwachting is nu rond de tachtig, maar kan in de volgende eeuw honderdtwintig geworden zijn. De medische wetenschap garandeert ons nu een lang, maar wellicht straks dankzij wat psychofarmaca ook nog eens een vitaal leven. Het zinvacuüm waarin oudste ouderen kunnen raken omdat ze het gevoel hebben de nabestaande van hun eigen leven te zijn geworden, is een existentiële crisis, die bestreden moet worden, geen vanzelfsprekend slotakkoord van de levenscyclus dat we zomaar moeten accepteren.

Het zou wel eens kunnen zijn dat hoogbejaarde mensen vandaag, aan het begin van de evolutie naar een langer leven, te gemakkelijk verinnerlijken wat ze wordt aangepreut. De stilzwijgende culturele code dat je je tijd gehad hebt als je zo oud bent, dat je eigenlijk te oud bent en zo langzamerhand maar eens moet gaan. Erkenning van de menselijke waardigheid van ouderen betekent echter niet alleen hun wens tot zelfbeschikking respecteren maar ze ook tot hun laatste snik als volwaardige leden van de samenleving blijven beschouwen. Het

sociale isolement waaronder veel ouderen lijden, is zo gezien een maatschappelijke misstand, een morele schande, geen legitimatie voor hun levensbeëindiging. We zouden hen langer bij ons moeten willen houden en hen niet zo snel moeten willen laten gaan.

Deze koppeling van waardigheid aan rede sterkt de waardigheid van ouderen door haar te ontkoppelen van leeftijd of levensfase, maar heeft ook een beperkende keerzijde. Zij democratiseert, maar sluit op haar beurt ook uit. Voor waardigheid moet je immers wel beschikken over de basale redelijke vermogens. Sommige mensen zijn dan meer gelijk dan andere. Wie met een verstandelijke beperking geboren is, hoort er eigenlijk niet bij. En bij wie de rede langzaam uitdooft omdat hij dementeert, verschrompelt per definitie de persoonlijke waardigheid. Het is een ramp, Alzheimer, voor hen die de ziekte hebben en voor hun naasten die er onder lijden. Geen discussie daarover. Maar in de collectieve angst voor het verlies van onze cognitieve vermogens drukt zich ook een overschatting uit van het redelijke denkvermogen. Onze menselijkheid zit niet alleen in ons hoofd, maar ook in ons hart, onze huid en onze handen. Zorg voor het lichaam, aandacht voor een levensgeschiedenis, intimiteit met anderen – ook daarin toont zich respect voor persoonlijke waardigheid. Ook al lig je halfdood aan de kant van de weg, wie zich dan naar je toewendt, erkent je als mens.

Er is nog een tweede betekenislaag in het begrip waardigheid. Waardigheid is niet alleen gebaseerd op algemene menselijke eigenschappen. In de traditie van het Westen is het ook verbonden met de bijzondere sociale positie die mensen bekleeden in een samenleving en de reputatie die ze daaraan ontleen. Daarin zijn mensen juist niet gelijk, maar onderscheiden ze zich. De verworven *dignitas* – aldus Cicero – wordt iemand toegedicht op grond van maatschappelijke verdienste. Persoonlijke waardigheid is in deze betekenis geen democratische eigenschap, maar een aristocratische deugd. Je wordt er ook niet mee geboren, maar je doet er vaak een heel leven over om haar te verwerven. Je kunt haar ook verliezen, door haar te grabbel te gooien. In onze samenleving verliezen mensen echter hun waardigheid vooral, doordat zij achteloos vergeten wordt. We zijn zo op vandaag en morgen gefocust, dat we gisteren snel de rug toe keren. Oude mensen van nu verklaren we ook al gauw als van gisteren.

Hoogbejaarde ouderen praten vaak over het verleden. Dat doen ze niet alleen om hun herinneringen te koesteren, maar ook uit zelfrespect. Hun persoonlijke waardigheid berust ook in wat ze in hun leven gedaan hebben en in de mens die ze voor anderen geweest zijn. Gevoelens van vernedering, ondermijning van het gevoel van eigenwaarde – ze berusten niet alleen op de dreigende fysieke aftakeling, maar ook op het feit dat de verworven *dignitas* door niemand meer erkend wordt. Pas als het te laat is, in een necrologie, pakken we nog eens uit en loven iemands verdiensten. In hun bejegening speelt het geen rol. Opa moet eens ophouden met het altijd over vroeger te hebben.

Is zulk verlies aan persoonlijke waardigheid onomkeerbaar? Als we eens maar eens ophielden de verdiensten van mensen af te schrijven, zodra ze langer terug liggen dan de waan van een dag.

Er is nog een derde betekenis van persoonlijke waardigheid. De NVVE refereert daaraan als zij spreekt over ontluistering. Waardigheid als luister heeft lange wortels in de Westerse geschiedenis, maar werd pas betrekkelijk laat gemeengoed. De middeleeuwer Boëthius koppelde waardigheid aan de schoonheid van de mens, de mens als kunstwerk. In de hedendaagse levenskunstfilosofie wordt die esthetische invulling van waardigheid eindelijk breed uitgemeten. Elk mens heeft het in zich een mooi mens te worden, waarvan hijzelf en anderen kunnen genieten. Maar ook de christelijke traditie kent deze esthetiek. ‘U hebt hem bijna een god gemaakt, hem gekroond met glans en glorie,’ zegt Psalm 8 over de mens. Niet in de rede wordt het sacrale van het menselijke gelegd, maar in zijn schitterende schoonheid. Waardigheid staat hier voor het sublieme geheim van iemands unieke individualiteit. Je kunt het ook gelovig zeggen: elk mens heeft een ziel, ook al beseffen we dat vaak alleen als er op getrapt wordt. Wie zijn luister kwijt raakt, raakt zijn glorie kwijt. Wie dat vóór kan zijn, sterft ‘een mooie dood’. Blijkbaar kunnen we bij waardigheid met het taalveld van de ethiek alleen niet toe, en hebben we ook dat van de religie en de esthetiek nodig.

Het lijkt me echter een kortsluiting in de discussie over levensbeëindiging als we ontluistering één op één koppelen aan afhankelijkheid, decorum verlies en dreigende dementie in de hoge ouderdom. Juist het esthetische taalspel kan ons gemakkelijk verleiden om onze definitie van een ‘mooi mens’ en een ‘mooie dood’ te glossy, glad en rimpelloos te maken. Misschien moeten we wat beter kijken

naar de verschrompelde huid en de verweerde geest van oude mensen, om er de schoonheid van te ontdekken. Iets van goddelijke glorie in hen te zien. Misschien zien ze het zelf ook niet meer, moegebeukt door het schoonheidsideaal van de jeugdcultus.

‘Ontluistering’ is een tricky woord. Bij alles wat naar het sublieme en sacrale zweemt, past allereerst ontzag en een schroomvolle houding. Je trekt er op gepaste afstand je schoenen voor uit. Zo is het ook met de luister van oude mensen. Afblijven, is mijn eerste impuls. En pas in tweede instantie: God hebbe hun ziel.

Wie zo wat langer en aandachtiger het begrip ‘waardigheid’ op betekenis beklopt, komt in een complexe morele wereld terecht. Waardigheid is meer dan zelfbeschikking. Het is ook: menselijke gelijkheid, sociale verdienste, ontzagwekkende luister. De NVVE zet terecht een maatschappelijk probleem op de agenda, dat verdere bezinning verdient: de zinloosheid van veel hoogbejaarde levens, de stervenswens van sommigen, en hun aller persoonlijke waardigheid tot in het bittere einde. Van het leven kun je blijkbaar genoeg krijgen. Niet omdat je niet meer van het leven zou houden, maar omdat je er zoveel van gehad hebt, dat er gewoon niets meer bij kan. Je bent ‘oud en der dagen zat’ geworden, zegt de Statenvertaling (al spreekt zij over aartsvaders die daarvoor aan een eeuw lang niet genoeg hadden). Maar het kan: zat, ladderzat worden van leven.

Hoe dan waardig naar het einde toe leven? Ik heb daar geen pasklaar antwoord op, maar zou willen dat de discussie daarover niet alleen in termen van zelfbeschikking werd gevoerd. Een waardige ouderdom is meer dan een individuele eigenschap. Het is een waarde die generaties met elkaar verwerklijken.

Frits de Lange is hoogleraar ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Kampen en auteur van *De mythe van het voltooide leven*. Over de oude dag van morgen, Zoetermeer: Meinema 2007.